

Яковенко Р.В., к. е. н., викладач кафедри економічної теорії та права
Кіровоградського національного технічного університету

НАЦІОНАЛЬНО-МЕНТАЛЬНІ ФАКТОРИ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Досліджено національно-ментальні фактори формування та відтворення людського потенціалу України, як відносно нового економічного поняття, що характеризує сучасні зміни в місці людини в економіці та суспільстві.

Nationally-mental factors of forming and reproduction of human potential of Ukraine, as a particularly new economic category, which is characterizes the contemporary evolution in a human place in economy and society, are researched.

Постановка та актуальність проблеми. Абсолютним пріоритетом економічної політики та визначальним об'єктом дослідження економічної думки в сучасних умовах є людина. Нова техніка і технологія змінюють характер праці, поряд з продуктивними якостями зумовлюють дедалі ширший розвиток і використання громадянських, соціальних та духовних якостей людини [16, с. 1]. Поширення та зростання ролі людських якостей вимагає ретельнішого ставлення до визначеної проблематики.

Особливо гостро ця проблема стоїть в умовах формування в нашій державі громадянського суспільства та незалежності мислення, відсутності національної ідеї та стратегії національного розвитку, зрозумілих перспектив подальшого поступу нашої країни.

Такі явища мають місце на загальному фоні низького рівня розвитку продуктивних сил, відсутності мотивів до зростання продуктивності праці на основі підвищення рівня освіти та самоудосконалення окремим громадянином, обмеженості соціальних перспектив. Окреслений спектр наявних ускладнень створює дуже складне середовище як для наукового пошуку, так і для формування комплексної економічної політики у цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коло дослідників цієї проблематики в Україні обмежується такими прізвищами, як М. Семикіна, М. Степико, В. Попов, Є. Савельєв, Б. Заблоцький, Д. Богиня, А. Гошко, Г. Дмитренко, С. Локшин, Ю. Кіндзерський, І. Каганець, А. Гошко. При цьому авторитетні вітчизняні науковці наголошують на ролі ментальних чинників у сфері суспільного виробництва або на необхідності їх урахування в процесі розробки ефективних моделей менеджменту різних рівнів та мотивації праці.

Національно-ментальні фактори людського потенціалу як поняття, що поєднує в собі риси „людини економічної” та „людини творчої”, досліджуються вперше.

Метою цієї статті є визначення суперечностей економічних та національно-ментальних рис людського потенціалу, що відображають сучасний стан розвитку продуктивних сил та суспільних відносин в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сутність та структура людського потенціалу вже були розкриті автором на сторінках цього видання (зокрема див. № 3 та № 5 за 2008 р., № 2 за 2010 р., № 3-4 за 2011 р.), тому зосередимось безпосередньо на об'єкті дослідження.

Важливою складовою людського потенціалу є соціально-культурні та національно-ментальні риси. На формування української ментальності вплинули як природні умови, так і історико-політичні процеси. Певною мірою перші сприяли формуванню традиції господарювання, другі – соціально-психологічних стереотипів поведінки [5, с. 218]. Так, традиційно мешканці території України вважаються працелюбними, доброзичливими, уважними та гостинними. Наявність таких властивостей здійснює безпосередній вплив на характер та структуру національного господарювання, що проявляється у надмірній лібералізації (явній чи тіньовій) зовнішніх відносин, високій трудомісткості національного виробництва та високому рівні освіченості населення.

Певні складності стосовно трансформації соціально-культурних цінностей виникли внаслідок економічної лібералізації та культурної експансії західної культури. Реформи не враховували міру підготовленості до них культурно-ментальних стереотипів та усталених способів життя населення, що призвело до зовсім інших, негативних наслідків порівняно з очікуваними. Не враховувався і той факт, що культурні цінності та традиції завжди виступають базою для створення спочатку неформальних, а потім уже формальних інститутів, а також те, що інституціональні зміни „знизу-вверх” є набагато ефективнішими (краще сприймаються усім суспільством), ніж зміни „зверху-вниз”, оскільки вони є продуктом самого суспільства [7, с. 4].

Людський потенціал характеризує наявні зміни у сучасній людині – поєднання її виробничих та суспільних рис, у тому числі й національно-ментальних особливостей, з поступовим нарощуванням свого значення останніми. Водночас йдеться про поєднання рис „людини економічної” та „людини творчої”, тобто поширення творчої праці, основою якої є нематеріальні стимули та мотиви. При цьому дедалі більше значення має рівень культурного розвитку суспільства, його ставлення до невиробничої діяльності, суспільна та громадянська активність. „Людина економічна”, як абсолютно раціональна істота, насправді ніколи не існувала; як і більшість постулатів економічної теорії – вона має вигляд моделі, що дозволяє здійснювати дослідження у спрощеному вигляді.

Формування людського потенціалу відбувається внаслідок споживання інформаційних та естетичних товарів, формуючи, таким чином, ефективний попит та стимулюючи їх подальше від-

творення. Рівень культурного розвитку суспільства характеризується через дослідження показників чисельності працівників культури (наявний потенціал), інвестицій у культуру, кількості засобів масової інформації (перспективи) та кількості відвідувань населенням закладів культури і мистецтв (потреби і можливості) [4, с. 192]. Можна виділити декілька напрямів культурних потреб, які соціальні групи та індивіди нині можуть задовольняти, – це художньо-естетичні, пізнавальні, відпочинкові, рекреаційні та деякі інші. В той же час постійними споживачами культурних послуг (зокрема театрів, музеїв, бібліотек) є доволі обмежене коло осіб, тому статистичні розрахунки, наприклад, „середньої кількості відвідувань театру одним громадянином” є цілком недоречними.

До основних закладів культури та мистецтва відносять театри, музеї, бібліотеки, демонстратори фільмів (кінотеатри, міські та сільські кіноустановки, відеозали та відеоустановки), заклади культури клубного типу. На початок 2009 року в Україні повноцінно діяло 138 театрів (їх кількість впевнено зростає з 2001 року, коли вона становила 129), 478 музеїв (чисельність зростає з 2002 року, коли вона становила 376), 20628 бібліотек, з них 15,1 тис. у сільській місцевості (загальний бібліотечний фонд становить 352 млн. примірників, бібліотеки не мають чіткої тенденції до збільшення кількості, в 2004, 2005 та 2006 роках – мало місце їх скорочення), 2417 демонстраторів фільмів (їх чисельність стабільно скорочується, так, наприклад, у 1995 році їх кількість складала 16100, а в 1990 – 25664) та 18790 закладів клубного типу (кількість яких скорочується незначними темпами, в 2000 році їх було 20408). Кількість відвідувань музеїв зростає, починаючи з 2000 р. (тоді вона становила 16 млн. за рік, зараз – 21,9 млн.), а кількість відвідувань театрів зростає з 2004 року (з 6,0 млн. відвідувань тоді – до 7,0 млн. зараз).

Із загальної кількості музеїв, які діяли у 2010 р., 164 – краєзнавчі, 141 – історії та археології, 75 – мистецтвознавчі, 47 – літературні. На кінець 2010 р. на державному обліку перебувало 142,9 тис. нерухомих пам'яток історії та культури, з них 69,8 тис. – археології, 53,2 тис. – історії, 2,9 тис. – монументального мистецтва, 16,6 тис. – архітектури та містобудування, 270 од. – садово-паркового мистецтва, 33 од. – ландшафтні та 51 од. – науки і техніки [12].

Цікавим є той факт, що ціни в сфері культури зростають повільніше, ніж загальний індекс цін. Так, у сфері відпочинку і культури в 2001 році індекс споживчих цін склав 104,3%, коли загальний індекс споживчих цін становив 112%. Така тенденція зберігається протягом останнього десятиліття: індекс цін у сфері відпочинку і культури у 2003 р. – 101,9%, загальний – 105,2%, у 2005 році – 102,7% та 113,5%, у 2007 р. – 104,7% та 112,8%, у 2008 р. – 117,1% та 125,2% відповідно [14, с. 74–75]. Це свідчить про те, що культурні потреби не є первинними та не відіграють сьогодні в Україні визначальної ролі в структурі споживання. Але, безумовно, на основі проаналізованих даних, можна зробити висновок, що культурно-суспільна складова в Україні відіграє дедалі важливіше значення.

Причини західноєвропейського поступу з кінця пізнього середньовіччя й по наш час закладені у взаємодії трьох компонентів культури: власного типу економіки, техніки і науки [8, с. 25]. Враховуючи складові суспільно-організаційної культури, менш розвинуті країни не повинні втрачати особисті, притаманні саме їм риси.

Матеріальною культурою вважається все, що відноситься до взаємостосунків людини з довкіллям, задоволення її потреб, забезпечення подальшого існування, технологічної сторони життя [8, с. 8]. Духовна культура теж частково залежить від стану розвитку матеріальної, вона не може зберігатись лише в людській пам'яті і вимагає певного матеріального забезпечення: розвитку інфраструктури та бази створення і розвитку культури, забезпечення працівників культури, створення носіїв, які фіксують культурні досягнення та результати діяльності в соціально-культурній сфері.

Національна культура об'єднує людей, що живуть на більших територіях і не обов'язково пов'язані кровно-родинними стосунками [2, с. 82–83]. Вона є ширшою, ніж етнічна культура, її творцями виступає освічена частка населення, її цінності полягають у духовній сфері. Водночас розвиток ринкової економіки та нехтування культурними цінностями на користь матеріально-грошових добутоків зумовив появу так званої масової культури, існування якої не обмежується межами однієї країни. Технічний поступ забезпечив засоби масового тиражування і споживання творів культури та мистецтва. Тим самим поступ перетворив культуру з категорії естетичної в демографічне явище [8, с. 138]. Відтворення естетичного смаку населення та спроможності до виховання його в інших особах є однією з передумов повноцінного розвитку нації. Як писав провідний ідеолог національного економічного розвитку Фрідріх Ліст: „...без національної єдності, без національного поділу праці та без національної кооперації продуктивних сил нація ніколи не буде спроможна досягнути високого рівня добробуту та могутності або забезпечити собі впевнене володіння власними інтелектуальними, соціальними і матеріальними багатствами” [9].

Водночас українські науковці звертають увагу на недооцінку чинника трудового менталітету в концепціях та заходах, що розробляє уряд, і підкреслюють необхідність з'ясування та врахування його ролі у формуванні тих чи інших трудових мотивів. Зокрема, дослідження Інституту економіки НАН України дозволили висловити думку, що менталітет може бути не лише активним фактором економічного прогресу, але й суттєвим гальмом на шляху ринкових перетворень, обумовлювати певне зниження мотивації до високопродуктивної праці, якщо враховувати той негативний відбиток, що відкладається на трудовій свідомості народу України за роки історичної неволі, довгострокового панування авторитарних методів управління в економіці, зрівнялівки в оплаті праці [1, с. 145]. Отже, національно-ментальні риси можуть сприяти як розвиткові людського потенціалу, зокрема якщо йдеться про поширення та розвиток культурних потреб, так і гальмувати суто економічні, продуктивні процеси.

Низький рівень життя населення України доволі часто призводить до маніпулювання традиційними цінностями та культурними надбаннями представниками влади. Так, відсутність облаштування сільського житла центральним газопостачанням, водопроводом та каналізацією часто-густо сприймається посадовцями та самими громадянами не лише як природне явище, а й як спосіб збереження традицій та звичаїв, і не потребує посилення уваги в цьому напрямі [15, с. 109]. Поширеними рисами ментальності стає соціальна втома, невпевненість багатьох людей у завтрашньому дні, у можливості побудувати свій добробут завдяки чесній та сумлінній праці, орієнтація на поліпшення свого матеріального становища за допомогою діяльності у тіншовій сфері економіки, зневіра у державній соціальній підтримці та захисті у випадку хвороб, непрацездатності, безробіття [1, с. 313].

Типовому працівнику-українцю, на відміну від пересічного працівника США, Японії, Німеччини, значною мірою притаманні риси, які заважають адаптації українських підприємств до ринкового середовища, зокрема: звичка до безвідповідальності; намагання отримати винагороду, не доклавши належних зусиль; відсутність ощадливого ставлення до робочого часу; недбале ставлення до інструкцій, правил, законів; неповага до діяльності колег; уникнення особистої відповідальності, перекладання відповідальності на іншого; інертність, безініціативність на робочому місці; зневажливе ставлення до навколишнього середовища, власного здоров'я; намагання працювати в колективі, а не індивідуально тощо [3, с. 4–5].

Водночас існує і дещо інший погляд на можливості адаптації трудового менталітету до ринкових умов. Його прибічники вважають, що долегшенню адаптації мають сприяти саме ті риси ментальності, які природно притаманні українцям. Йдеться, по-перше, про якості „хліборобського” типу – м'якість, поблажливість, толерантність, чутливість, душевна теплота, мрійливість, милосердя, по-друге, якості „козацького” типу – діловитість, рішучість, настирливість, вірність слову, точність, практичність, справедливість [6, с. 40]. В нашому випадку саме „козацькі” якості є рисами, властивими економічній та виробничій діяльності, а якості „хліборобського” типу (хоча такими їх слід вважати, швидше через ставлення до природи, а не через їх продуктивний характер), рисами дозвілля та саморозвитку.

Загальноцивілізаційна тенденція – скорочення часу, що людина витрачає на працю – сприяє розвитку сфери культури, відпочинку та інших способів альтернативного витрачання часу, що відображається у збільшенні обсягу інвестицій до цієї галузі. Так, до сфери діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг України протягом останнього десятиріччя надійшло: у 2001 році – 429 млн. грн., у 2004 році – 1255 млн. грн., у 2007 році – 2894 млн. грн., у 2008 році – 4054 млн. грн. [14, с. 211]. В 2010 році цей показник склав 5314,6 млн. грн. [12].

Однією з характерних рис прояву та відтворення людського потенціалу є поширення в загальній структурі зайнятості творчої праці. Загалом, її розповсюдження містить певні специфічні риси, які мають особливе значення в процесі відтворення людського потенціалу. Так, у структурі економіки із поширенням творчої праці буде зростати частка виробництва в секторах послуг, культури і мистецтв. При цьому соціальну поведінку та обсяги виробництва такими суб'єктами буде складно передбачити, оскільки митці спроможні дарувати свої роботи, уникати спілкування із суспільством. Макроекономічне планування і прогнозування діяльності в цій сфері є марним витрачанням часу, його доречніше здійснювати в середньостроковій перспективі 3–8 років.

Проте, однозначно можна сказати, що в процесі збільшення обсягів творчої праці буде відбуватись відтворення творчого потенціалу, спроможності до передбачення та інших агностичних чинників людського потенціалу. До того ж така діяльність сприятиме поліпшенню та вихованню естетичного смаку, підвищенню загального рівня культури та моральних меж людської поведінки [15, с. 143].

У книзі американського соціолога Р. Хігінса „Сьомий ворог” (R. Higgins. The seventh enemy. The human factor in the global crisis. – L., 1978) саме наголошується на тих „ворогах”, які привели людство до глобальної кризи. Перші шість: зростання народонаселення, недовироблення продуктів їжі, вичерпність природних ресурсів, забруднення довкілля, неконтрольоване розповсюдження ядерної технології, стихійний розвиток науки і техніки. Сьомим соціолог називає людську природу, якій, на його погляд, притаманні: політична інерція, егоїзм, жорстокість, байдужість до горя і страждання, нетерплячість, низька загальна культура спілкування [13, с. 47]. Поширення міжособового непродуктивного спілкування також можна вважати одним із способів реалізації людського потенціалу. При цьому варто враховувати та уникати загальновідомих негативних психологічних рис людини, орієнтуючи свою поведінку на моральні цінності, ввічливість, патріотизм та довіру до інших.

Великий внесок у аналіз цивілізаційно-культурного поступу людства зробив письменник Сем Хантингтон. Зауважимо, визначення „цивілізації” у нього відрізняється від тоффлерівського. Цивілізація у Хантингтона – це найвища форма культурної цілісності і найширший рівень культурної ідентифікації, зумовлені не тільки спільними елементами, такими як мова, релігія, соціальні інститути, а й суб'єктивною самоідентифікацією людей [10, с. 41]. Відтак, можна зазначити, що обов'язковою рисою формування та відтворення людського потенціалу є формування національно-громадянського суспільства, тобто усвідомлення громадою не лише свого національного походження та пов'язаних із цим цінностей, а й спроможністю активно впливати на суспільне життя.

Німецько-американський філософ і соціолог Герберт Маркузе (1898–1979 рр.) наводив таку характеристику індустріальної стадії людської цивілізації: „Під впливом технології культура, політика та економіка зливаються у всеосяжну систему, котра поглинає або відкидає всі альтернативи. Продуктивність і зростаючий потенціал цієї системи стабілізують суспільство і утримують технічний

прогрес у межах свого панування [11, с. 93]”. Цілісність такої системи є еволюційно суперечливою, вона навпаки виводить на перший план, в сучасних умовах, саме культурні, психологічні, національно-ментальні та інші властивості людини. При цьому технологія та економіка виступають лише в якості засобів зростання людини та її можливостей, тобто людського потенціалу.

Становлення людського потенціалу супроводжується зародженням рис постіндустріальної цивілізації, яка висуває нові вимоги, у тому числі й до суспільного життя. Вкрай важливо зрозуміти, що персонал підприємств та організацій України чекає новий різновид адаптації трудової свідомості – кіберсоціальної, обумовленої розвитком комп’ютерних технологій, концентрацією кваліфікованих фахівців у галузі інформатики і комп’ютерної техніки, невпинним зростанням кількості користувачів Internet [1, с. 234]. Це вимагає поширення, зокрема, комп’ютерної техніки, підвищення рівня добробуту громадян, формування нового ставлення до суспільства та довкілля. Не менш важливим є застосування комп’ютерної техніки та новітніх засобів комунікації не для ухилення від службових обов’язків, а для обміну корисною інформацією.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Людський потенціал є новим поняттям, яке характеризує та визначає дедалі зростаючу спроможність людини до виконання соціально-економічних функцій, підвищення її ролі у виробничій сфері та в багатьох сферах суспільних відносин. Впровадження результатів НТП вивільняє час, який людина раніше витратила на працю і дозволяє використовувати його з метою зростання і відтворення економічних, психологічних та соціально-культурних рис особистості [16, с. 12].

„Людина економічна”, в абстрактному вигляді, завжди буде прагнути до зростання рівня власної заможності за умов наявності певного обсягу розумових здібностей та набутого досвіду, буде націлена на посилення власного інтелекту і творчої складової особливості. Саме таким чином відбуватиметься переростання „людини економічної” в „людину творчу”. При цьому не можна сказати, що homo economicus, як ментальний тип із властивим йому способом мислення та світосприйняттям, при цьому зникне остаточно. „Людина творча” враховуватиме позитивні складові homo economicus: прагматизм, самоповагу, спроможність співставляти витрати та зиски. Посилення цих властивостей досягатиметься лише з урахуванням національно-ментальних рис мешканців визначених територій.

Подальші дослідження у цьому напрямі та перевірка на практиці концепції людського потенціалу будуть спрямовані на визначення подальших перспектив творчої праці у створенні суспільного продукту України, розробку методів індикативного планування такої діяльності, розвиток нової системи мотивації творчості. Одним із безпосередніх чинників зростання продуктивності використання населенням виробничого часу та дозвілля є національно-патріотичне виховання, яке має бути обов’язковою складовою процесу інформатизації населення.

Література

1. Богиня Д. П. Ментальний чинник у сфері праці : проблеми теорії та практики / Д. П. Богиня, М. В. Семикіна ; Передмова І. Ф. Кураса. – К. : „Шторм”, 2003. – 382 с.
2. Горелов А. А. Культурологія : учеб. пособие / А. А. Горелов – М. : Юрайт-М, 2002. – 400 с.
3. Гошко А. Формирование украинской модели менеджмента / А. Гошко, Г. Дмитренко // Персонал. – 1997. – № 5. – С. 3–7.
4. Грішнова О. А. Людський розвиток : навч. посіб. / О. А. Грішнова. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.
5. Заблоцький Б. Ф. Перехідна економіка : навч. посіб. / Б. Ф. Заблоцький. – К. : ВЦ „Академія”, 2004. – 512 с. (Альма-матер).
6. Каганец І. Українська модель менеджмента / І. Каганец // Персонал. – 1999. – № 3. – С. 39–47.
7. Кіндзерський Ю. Інституціональні аспекти відтворення у контексті структурних трансформацій / Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 4–13.
8. Кормич Л. І. Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ століття) : навч. посіб. / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – [3-тє вид.]. – Х. : Одиссей, 2004. – 304 с.
9. Лист Ф. Национальная система политической экономии [Електронний ресурс] / Фридрих Лист. – Режим доступу : <http://www.knukim-edu.kiev.ua/index.php?id=613&view=article>. – Назва з титул. екрану.
10. Локшин С. Релігія та ідеологія в глобальному світі / Сергій Локшин // Персонал. – 2007. – № 3. – С. 40–44.
11. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства / Герберт Маркузе // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. : Віталій Лях. – К. : Либідь, 1996. – С. 87–134.
12. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.
13. Палеха Ю. І. Культура управління та підприємництва : навч.-метод. посіб. / Ю. І. Палеха, В. О. Кудін. – К. : МАУП, 1998. – 96 с. – Бібліогр. : С. 89–92.
14. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державне підприємство „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. – 568 с. : іл., табл.
15. Яковенко Р. В. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформаційної економіки: дис. ... кандидата екон. наук : 08.00.01 / Яковенко Роман Валерійович, К., 2011. – 213 с.
16. Яковенко Р. В. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформаційної економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 „Економічна теорія та історія економічної думки” / Р. В. Яковенко, К., 2011. – 19 с.